

Waardering voor jouw onderneming & kwaliteit van leven voor de maatschappij

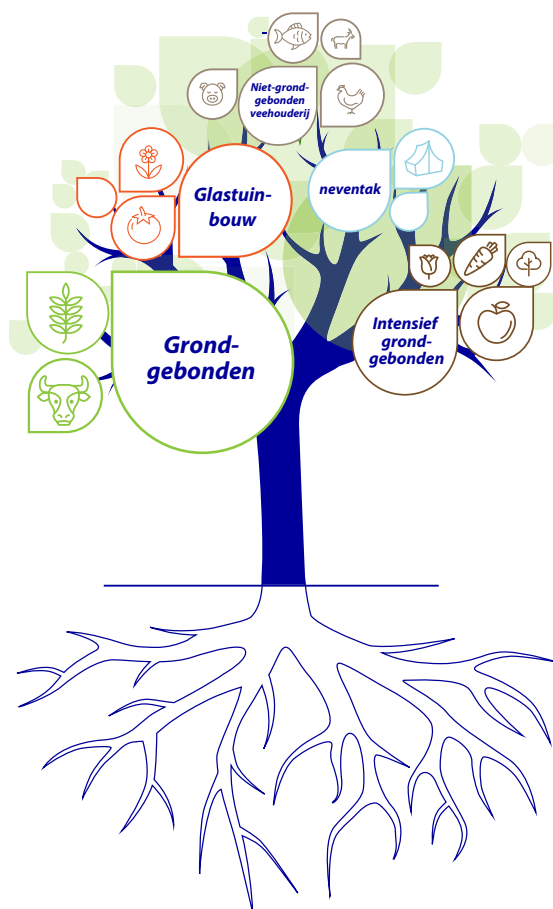
***Toekomstbestendige
land- en tuinbouw in 2030***

Rabobank

**Growing
a better world
together.**

inleiding

De Nederlandse land- en tuinbouw is een uiterst dynamische en succesvolle sector, die al generaties lang volop in beweging is. Een sector die bovendien onmisbaar is voor de kwaliteit van leven en onlosmakelijk verbonden is met onze maatschappij.

Ondernemers spelen continu in op veranderingen in de markt, nieuw overheidsbeleid, technologische ontwikkelingen en veranderende maatschappelijke opvattingen. Innovatieve oplossingen lopen daarbij als een rode draad door de sector. De land- en tuinbouw levert mede daardoor een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse economie.

Daarnaast is het belangrijk dat er in de toekomst maatschappelijk draagvlak blijft voor een omvangrijke land- en tuinbouwsector in Nederland. Alleen dan blijft er voor de sector ruimte om te kunnen ondernemen. In deze visie maken we een verkenning tot 2030 om een beeld te krijgen van de aanpassingen en innovaties die in het komende decennium nodig zijn om de land- en tuinbouwsector toekomstbestendig te houden.

Hiermee faciliteren we de dialoog tussen land- en tuinbouw en de rest van de maatschappij, zodat de agrarische sector de regie op haar eigen toekomst in handen houdt en de waardering en het respect krijgt die ze verdient.

Carin van Huët-Laan, Directeur Food & Agri Nederland

inhoud

Land- en tuinbouw

Van vitaal belang voor onze economie en maatschappij

08

Bijdrage aan de kwaliteit van leven per sector

Wat bedoelen we met 'kwaliteit van leven'?
En wat betekent dat per sector?

Visie Rabobank

10

Rol van de overheid

Onze visie op keuzes van de overheid: middelen- of doelen-beleid
Agrarische productiefuncties versus andere doelen/functies

25

Rol van de agrarisch ondernemers

Hoe houdt de ondernemer de regie?

Visie Rabobank

31

Transities

Welke transities zien wij voor toekomstbestendige land- en tuinbouw?

Visie Rabobank

13

Transities vertaald naar afzonderlijke land- en tuinbouwketens

- marktperspectief
- bijdrage aan de economie
- milieugebruiksruimte
- bijdrage aan kwaliteit van leven op andere aspecten

17

Rol van Rabobank

Wat mag je van ons verwachten?
Generieke en specifieke acties per sector

Visie Rabobank

34

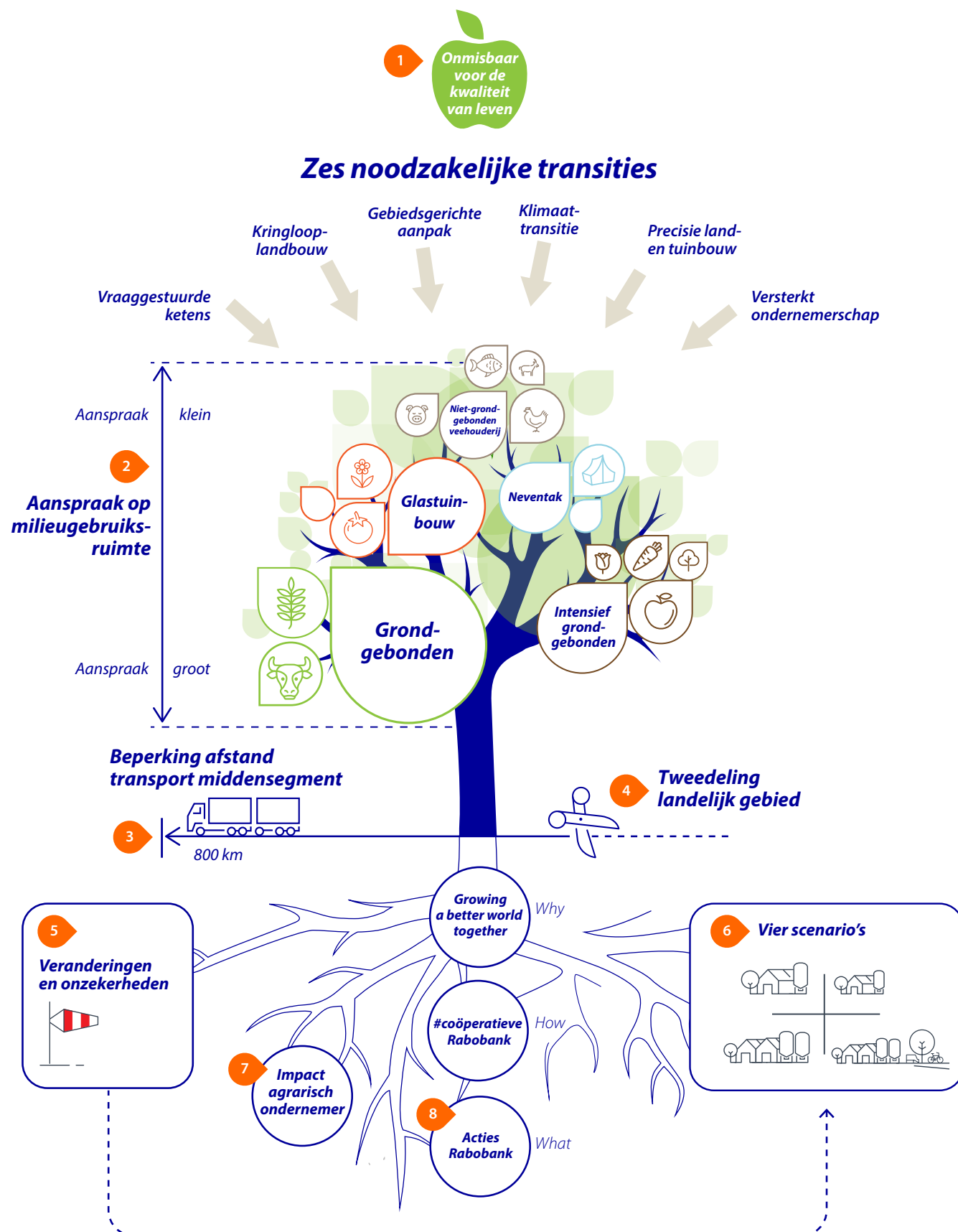
Over deze visie

38

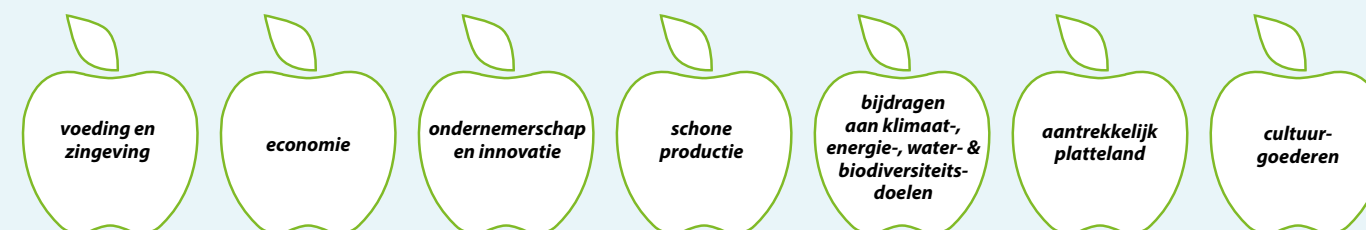
Deze visie is gebaseerd op analyses en data uit achterliggende studies (niet bijgevoegd, zijn los beschikbaar):

- 1 [Historie van de Nederlandse land- en tuinbouw](#)
- 2 [Naar een circulaire economie; factsheets milieugebruiksruimte](#)
- 3 [Concurrentiekracht sectoren](#)
- 4 [Veranderdrijvers van de Nederlandse land- en tuinbouw tot 2030](#)
- 5 [Toekomstscenario's land- en tuinbouw 2030](#)

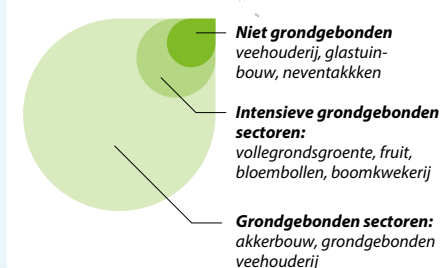
Rabobank visie Toekomstbestendige land- en tuinbouw in 2030

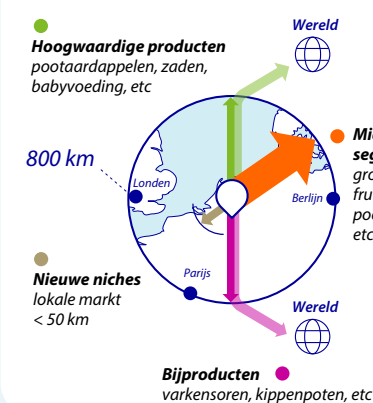
1 Land- en tuinbouw is onmisbaar voor de kwaliteit van leven

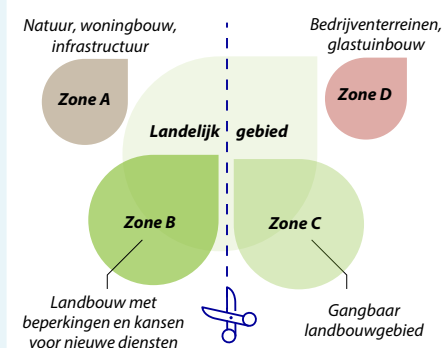
2 Aanspraak op milieugebruiksruimte verschilt

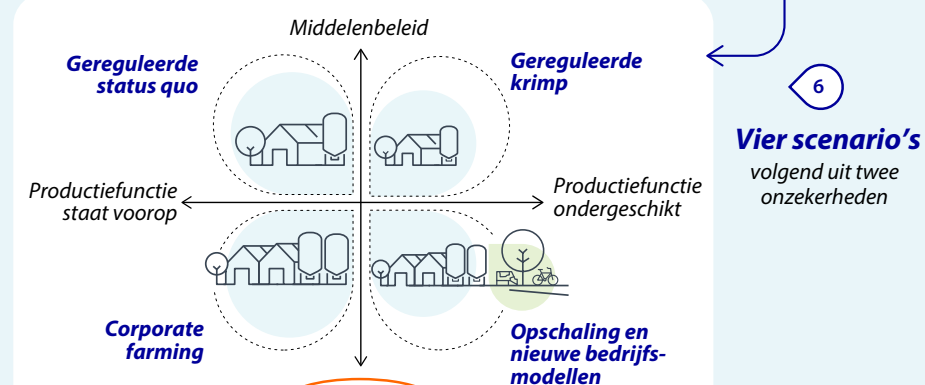
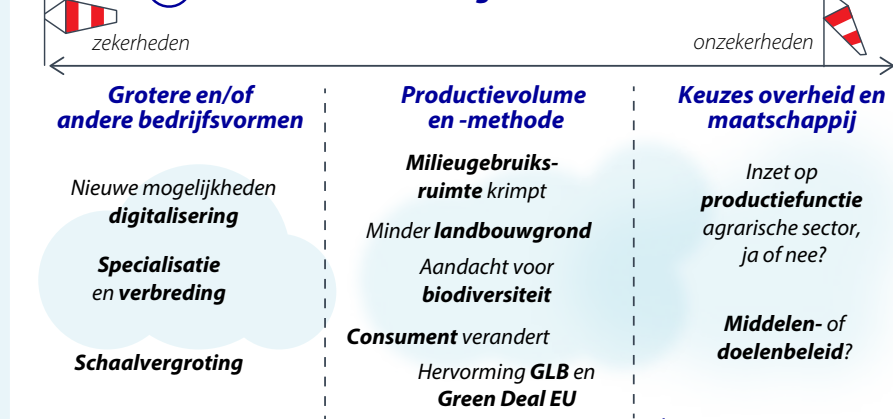
3 Beperking afstand transport middensegment

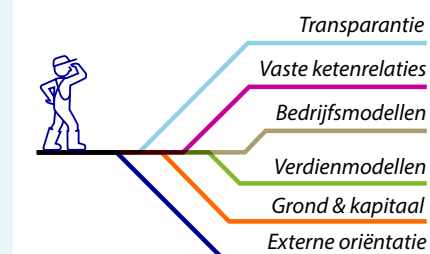
4 Ontstaan van twee soorten landelijk gebied

5 Kritische veranderingen en onzekerheden

7 Uitdagingen agrarisch ondernemers

8 Acties Rabobank

Land- en tuinbouw: van vitaal belang voor onze economie en maatschappij

Wat is de rol van de agrarische sector in Nederland? Hieronder beschrijven we hoe de sector op vele manieren positief bijdraagt aan de kwaliteit van leven. Desondanks bestaat het risico dat de sector door tegenstellingen in het publieke debat in een negatief daglicht komt te staan. Dit kan de benodigde innovaties en transitie belemmeren.

vitale sector

Een agrarische sector die bijdraagt aan de kwaliteit van leven krijgt daarvoor maatschappelijke waardering. De Nederlandse land- en tuinbouw levert zowel een economische als een sociaal-culturele impuls aan de maatschappij. Bovendien is de productie van hoogwaardig voedsel van strategisch belang voor de Nederlandse samenleving. Daarmee behoort de land- en tuinbouw tot de **vitale sectoren** van de economie. De agrarische sector levert ook een bijdrage aan een betere score van ons land op de brede welvaartsindicator. Dat komt door de positieve effecten van de land- en tuinbouw op gezondheid, inkomen, milieu, baanzekerheid, wonen, subjectief welzijn en sociale relaties op het platteland en tussen de stedeling en plattelandsbewoners.

regie

Risico op negatieve spiraal

Om grip te kunnen houden op de eigen toekomst, is het belangrijk dat de sector het voortouw neemt en **regie** houdt in de positionering van de land- en tuinbouw in het publieke debat. Onze zorg is dat dit binnen de sector onvoldoende gebeurt, waardoor de land- en tuinbouw in een negatieve spiraal dreigt te komen. Dit kan een gevaar vormen voor het ondernemerschap binnen de sector.

De land- en tuinbouw draagt bij aan de kwaliteit van leven door:

- 1 **het met zo min mogelijk verliezen produceren van gezonde en veilige voeding** als basis voor een gevarieerd en smakelijk dieet, dat bijdraagt aan materiële en immateriële aspecten van het leven zoals gezondheid, vitaliteit, zingeving, beleving en gemak;
- 2 **het bieden van een zinvol bestaan** voor mensen die werkzaam zijn in de land- en tuinbouwketens;
- 3 **het leveren van een bijdrage aan de economie** (beloning voor inzet van arbeid en kapitaal en bijdrage aan positieve handelsbalans);
- 4 **ondernemerschap en innovatie met gebruikmaking van modernste technologie** en een voorbeeldfunctie voor andere landen;
- 5 **een schone productie**, oftewel een milieubelasting die de draagkracht van het milieu niet te boven gaat;
- 6 **het leveren van een bijdrage aan doelen** van de energietransitie, klimaatbeleid, waterhuishouding en biodiversiteit;
- 7 **een respectvolle omgang met dieren**, passend bij de maatschappelijke opvattingen van vandaag en morgen. Dieren zijn onmisbaar in het sluiten van kringlopen;
- 8 **een leefbaar en aantrekkelijk platteland**, met agrarisch ondernemers als economische drager en vormgever van tweederde van het Nederlandse landschap;
- 9 **het behouden van een vitale plattelandscultuur**, zoals betrokkenheid bij de omgeving, ondernemerschap, tradities en cultuuroederen.

Bijdrage aan de kwaliteit van leven per sector

Hoe ziet een toekomstbestendige land- en tuinbouw eruit die bijdraagt aan de kwaliteit van leven? Hieronder beschrijven we de visie van de Rabobank, onderverdeeld per sector. Elk onderdeel heeft te maken met een eigen dynamiek en economische en maatschappelijke vraagstukken.

De Nederlandse land- en tuinbouw maakt onderdeel uit van het West-Europese voedselsysteem dat hoofdzakelijk consumenten bedient in een straal van 800 kilometer. Hierin vallen onder andere stedelijke gebieden zoals Parijs, het Ruhrgebied, Berlijn en Londen. Daarnaast bedient Nederland verder weggelegen markten met hoogwaardige producten gebaseerd op unieke in Nederland aanwezige natuurlijke en door de mens gecreëerde productieomstandigheden.

Een toekomstbestendige land- en tuinbouw bestaat uit de volgende onderdelen:

onlosmakelijk
verbonden

1 Grondgebonden sectoren (grondgebonden¹ melkveehouderij, akkerbouw)

Deze zijn **onlosmakelijk verbonden** aan Nederland vanwege de hier aanwezige agro-ecologische omstandigheden. De bedrijven in deze sectoren leveren een belangrijke bijdrage aan de economie, werkgelegenheid en handelsbalans. Daarnaast zorgen ze voor gewaardeerde nevenproducten, zoals een aantrekkelijk landschap, CO₂-opslag in landbouwbodems, waterberging en een betere biodiversiteit. De eisen die de overheid en de maatschappij stellen aan deze nevenproducten worden strenger. Daar hoort dan ook een hogere financiële beloning tegenover te staan. De grondgebonden sectoren moeten op hun beurt produceren binnen de randvoorwaarde van de beschikbare milieugebruiksruimte (inclusief beschikbaarheid van water). Oftewel: negatieve effecten zijn alleen toelaatbaar binnen de draagkracht van het milieu. De grondgebonden sector van de toekomst teelt weerbare gewassen in een toekomstbestendig bouwplan en voert bewerkingen en behandelingen zo precies mogelijk uit. Ze maakt daarbij gebruik van en levert een bijdrage aan de biodiversiteit.

¹ conform de definitie van de Commissie Grondgebondenheid in opdracht van LTO en NZO

sluiten
kringlopen

2 Niet-grondgebonden veehouderijsectoren (niet-grondgebonden melkveehouderij, varkens, kippen, vleeskalveren, geiten)

De bedrijven in deze sectoren vervullen een belangrijke rol in het sluiten van regionale kringlopen door de verwaarding van bijproducten uit de West-Europese landbouw en voedselverwerkende industrie. Deze sectoren helpen **kringlopen te sluiten**, waardoor ze de ecologische voetafdruk per eenheid product verlagen. Daarnaast leveren ze een bijdrage aan de economie, werkgelegenheid en handelsbalans. Deze sectoren kunnen minder aanspraak maken op de Nederlandse milieugebruiksruimte omdat ze meer mogelijkheden hebben om de milieubelasting terug te dringen. Op termijn moeten deze sectoren in Nederland zoveel mogelijk milieuneutraal (zonder negatieve effecten op het milieu) opereren.

fossiel vrije
productie

3 Glastuinbouw

Deze sector draagt bij aan een gezond voedingsmiddelenpakket en breed assortiment sierteeltproducten. Bedrijven in deze sector zijn in transitie naar een **'fossiele-brandstoffen-vrije'** productie in 2040. Ook voor glastuinbouw geldt dat deze meer mogelijkheden heeft om de milieubelasting terug te dringen en dat daarom de bijdrage aan economie, werkgelegenheid en handelsbalans op termijn zoveel mogelijk zonder negatieve effecten op het milieu moet plaatsvinden.

landschap

4 Diverse 'intensieve' grondgebonden sectoren zoals bollenteelt, boomkwekerij, fruitteelt en vollegrondstuinbouw

Deze sectoren horen eveneens bij Nederland. In de toekomst zullen ze geconcentreerd zijn in bepaalde regio's waar zij goed passen in **regionale landschapskarakteristieken** en beschikbare milieugebruiksruimte (inclusief beschikbaarheid van water) en waar ze te combineren zijn in een verantwoord bouwplan.

risico-
spreiding

5 Bedrijven met een neventak

Voorbeelden van bedrijven in deze sector: natuurontwikkeling, recreatie, huisverkoop, kinderopvang, energieopwekking en zorgboerderijen. De neventak is vaak bepaald door lokale (markt)omstandigheden en draagt bij aan **risicospreiding** op en de weerbaarheid van het agrarische bedrijf. Bedrijven met een neventak leveren een positieve bijdrage aan de economie en dragen daarnaast extra bij aan de kwaliteit van leven. Ze verdienen daarom ontwikkelingsruimte, mits ze geen extra beslag leggen op de milieugebruiksruimte.

Veel sectoren fungeren samen met het Nederlandse kennisnetwerk (o.a. WUR) als aanjager van een technologiecomplex dat uitgangsmateriaal, machines, kennis en kunde exporteert naar andere landen.

Zes transitie voor toekomstbestendige land- en tuinbouwketens in Nederland

Hoe kan de land- en tuinbouw toekomstbestendig zijn? Door zich te blijven aanpassen en innoveren. Er liggen volgens ons vooral kansen in het verder versterken van ontwikkelingen die een positieve bijdrage leveren aan de kwaliteit van leven. Tegelijkertijd zullen de negatieve effecten van de huidige productie moeten verminderen. Wij verwachten dat deze zes transitie richting geven aan de veranderingen in de komende jaren.

zingeving/
prijs

1 Vraaggestuurde ketens:

Inspelen op kansrijke veranderingen bij de consument

Consumenten zoeken in eerste instantie een goede prijs/kwaliteitverhouding. Maar als er zingeving (**purpose**), beleving of gemak tegenover staat, zijn mensen ook bereid een hogere prijs te betalen. Agrarisch ondernemers kunnen dus vooral profiteren van marktgroei bij het marktsegment dat deze toegevoegde waarde biedt, of waar prijs/kwaliteit het gunstigst is. Het middensegment krimpt, omdat deze niet onderscheidend is op prijs of producteigenschappen. Inspelen op de groeiende vraag naar een marktsegment dat toegevoegde waarde biedt, vraagt wel om aanpassingen in agroketens. Het vergt ketens die in staat zijn een gefragmenteerdere vraag – zoals **personalised nutrition** – te bedienen. Er is bovendien een grotere transparantie in veel ketens nodig, omdat herkomst en manier van produceren onderdeel zijn van de waardepropositie. Tot slot is een gestroomlijnde samenwerking belangrijk, omdat vaak elke schakel in de keten wel een onderdeel levert van de toegevoegde waarde. Ketens worden korter; wie geen waarde toevoegt binnen de afzetketen valt af. Digitalisering van agroketens faciliteert de ontwikkeling van vraaggestuurde ketens. Informatie gaat makkelijker van producent naar consument en terug en via online kanalen is het veel gemakkelijker om schapruimte voor een breed assortiment producten te creëren dan via fysieke winkels, met bovendien een veel groter potentieel bereik.

verlaging
milieuafdruk**2 Kringlooplandbouw:****Weerbare plant- en diersystemen en geoptimaliseerde kringlopen**

Om de **plantaardige productie** verder te verduurzamen zodat het minder milieulast oplevert, is een geïntegreerde benadering nodig. Het voorkomen van ziekten en plagen vraagt namelijk om meer dan alleen een andere visie op de inzet van gewasbeschermingsmiddelen. Belangrijk voor een **verlaging van de milieuafdruk** met behoud van een gezonde productie zijn ook: inzetten van groene gewasbescherming en natuurlijke bestrijders, mechanisatie en biostimulanten om weerbare teeltsystemen te creëren en voldoende diversiteit in het bouwplan. Daarnaast is het aanpassen van de genetica van landbouwgewassen onderdeel van de oplossing. Het inzetten van deze of andere biotechnologische veredelings technieken kan natuurlijk aanwezige resistenties activeren en daarmee het chemisch middelengebruik verlagen. Dit is echter een tijdrovend proces, waarbij in Europa nieuwe verdelingstechnologieën zoals Crispr-Cas, (nog) niet ingezet kunnen worden vanwege strikte wetgeving.

De **veehouderij** is noodzakelijk om regionale kringlopen te sluiten door plantaardige en industriële reststromen effectief om te zetten in eiwitten die geschikt zijn voor menselijke consumptie. De nutriënten uit de veehouderij zijn weer belangrijke meststoffen voor de teelt van gewassen. De veehouderij zal zich bij de afzet van producten sterker gaan richten op nabije afzetmarkten. Ook voor veevoedergrondstoffen zal de focus verschuiven naar dichterbij gelegen bronnen en grondstoffen die niet voor menselijke consumptie geschikt zijn. Tegelijk zal de sector via onderscheidende producten met meer toegevoegde waarde inspelen op zowel materiële als immateriële behoeften van consumenten. Huidige voorbeelden zijn vrije uitloopeieren, weidemelk en kipfilet met Beter Leven Keurmerk (BLK).

Diergezondheid, dierenwelzijn en hygiëne vormen de basis voor een vitale veehouderij. De natuurlijke afweer van dieren neemt via genetische vooruitgang toe, mede om de afhankelijkheid van antibiotica te verminderen. Dit zal echter tijd kosten. Internationaal diertransport over lange afstanden zal verminderen met het oog op dierenwelzijns eisen en om insleep van dierziektes en kruisbesmettingen tussen dieren en mensen te voorkomen.

Het verder **terugdringen van verliezen uit mest** naar bodem, water en lucht is één van de grootste opgaves voor de veehouderij. Mest veroorzaakt ongeveer 24 procent van de broeikasgasemissies, 77 procent van de stikstofemissie naar de lucht en 60-90 procent van de nutriëntenverliezen naar het grond- en oppervlaktewater vanuit de land- en tuinbouw. Door mest beter te benutten daalt de afhankelijkheid van eindige grondstoffen zoals aardgas, fosfaat en kalium voor kunstmestproductie. Ook neemt de kwaliteit van grond- en oppervlaktewater verder toe. Het sluiten van de voer-mest-kringloop op Europese schaal is hier op termijn onderdeel van. De mate waarin de landbouw genoemde zaken kan oplossen is medebepalend voor het aantal dieren dat gehouden kan worden in Nederland.

samenwerking

nieuwe
verdien-
modellen

efficiëntie

management

3 Gebiedsgerichte aanpak:**Verlaging van stikstofdepositie, uitspoeling van nitraat, en behoud van biodiversiteit**

De belasting van de natuur door stikstof uit de lucht of uitspoeling naar grondwater en problemen met waterpeilbeheer zijn (groten)deels bedrijfsverstijgende aangelegenheden. Ze vragen dan ook om gebiedsgerichte oplossingen, zoals bedrijfsverplaatsing en aanpassingen van het grondgebruik. Belangrijk hiervoor is een bredere benadering dan dat van het individuele bedrijf. Ondernemers kunnen via **samenwerking** – zoals uitruil van percelen – een ruimere vruchtwisseling (wisselteelt) realiseren en zo makkelijker geïntegreerde teelt mogelijk maken. Daarnaast is een bedrijfsverstijgende aanpak met een zogenaamde 'leefgebiedbenadering' noodzakelijk voor het behoud van de biodiversiteit.

4 Klimaattransitie:**Fossiele brandstoffen vervangen, CO₂ vastleggen**

De glastuinbouw kan verder verduurzamen door minder afhankelijk te worden van aardgas via het gebruik van rest- of aardwarmte. Ook de elektrificatie van de energievoorziening zal de komende jaren versnellen. Daarnaast is water een grote uitdaging. Voor andere sectoren biedt het vastleggen van CO₂ kans op nieuwe inkomsten en mogelijk zelfs **nieuwe verdienmodellen**. Ook energieopwekking kan de uitstoot van broeikasgassen verder verlagen. Het beperken van de uitstoot van broeikasgassen uit veenweidegebieden door een ander waterpeilbeheer is een vraagstuk dat veelal boven dat van individuele ondernemers uitstijgt, maar hun perspectief wel flink kan beïnvloeden.

5 Precisieland- en tuinbouw:**Technologie, robotisering en automatisering dient meerdere doelen**

Via precisielandbouw kan de ondernemer met behulp van de inzet van bijvoorbeeld sensoren, drones of satellieten plaats-, plant- en dierspecifieke verbeteringen doorvoeren. Daardoor kunnen ondernemers **efficiënter** omspringen met water, bemesting en gewasbeschermingsmiddelen en zo de milieubelasting verlagen. Tegelijk groeit – vanwege de schaarste aan arbeid – de vraag naar technologie die de arbeidsproductiviteit kan verhogen of arbeid zelfs kan vervangen. Beide vergen:

- ontwikkeling en benutting van sensor- en cameratechnologie die data genereert over de agronomische processen op het land- en tuinbouwbedrijf;
- dataprocessing met behulp van kunstmatige intelligentie (modellen) om te komen tot optimale precisiebeslissingen en zelflerende systemen;
- precisie-applicatie- en oogstmachines (o.a. plukrobots, spuit- en bemestingsmachines) die de gewenste acties kunnen uitvoeren.

6 Versterkt ondernemerschap:**Kennisoverdracht en preciezere monitoring milieugebruiksruimte ter verbetering van de agronomische praktijk**

Technologie alleen is niet zaligmakend voor een verdere verlaging van de milieubelasting. Ook standaardisatie van het **management** en de bedrijfsvoering kan de efficiëntie verhogen en milieubelasting verlagen. De hiervoor genoemde precisietechnologie kan daarbij helpen, maar ook kennisoverdracht via opleiding en voorlichting is essentieel.

Door prestaties te monitoren **via metingen** en niet door toepassing van voorgeschreven middelen, wordt tegelijk het ondernemerschap gestimuleerd om diezelfde prestaties te realiseren. Hiervoor zijn gestandaardiseerde methodes nodig om prestaties te meten. Zoals de kringloopwijzer in de melkveehouderij, de Open Bodemindex (ontwikkeld door de bodemcoalitie ASR, Viten, Rabobank), de carbon footprint berekening met de Cool Farm Tool en de biodiversiteitsmonitor melkveehouderij van Friesland Campina, WNF en Rabobank. Precieze metingen zorgen voor een breder draagvlak. Ze zullen laten zien dat emissies uit de land- en tuinbouw gunstiger of ongunstiger zijn dan met de huidige modellen wordt geschat. Daardoor kan groei worden gefaciliteerd waar het kan en de noodzaak van emissieverlaging preciezer worden vastgesteld.

Rabobankvisie: De beste kaarten

Een ondernemer kan zijn euro maar één keer uitgeven. Dat geldt vooral voor de grondgebonden sectoren, omdat hier de cashflow laag is ten opzichte van het geïnvesteerde kapitaal in het bedrijf. Dit betekent dat in grondgebonden sectoren de gemiddelde terugverdientijd van investeringen in bovengenoemde oplossingsrichtingen (veel) langer is dan in de niet-grondgebonden sectoren. De ruimte om te experimenteren is daardoor uiterst beperkt. De intensieve, niet-grondgebonden sectoren zijn sneller in staat om nieuwe innovaties binnen hun bedrijven te financieren. Zodra die technologie volwassen is, kan deze door de grondgebonden sectoren worden overgenomen.

Dit geldt met name voor de primaire agrarische productie, maar kan niet los gezien worden van toeleverende en afnemende bedrijven in de verschillende ketens. Want ook zij zijn net zo verantwoordelijk voor het realiseren van bovenstaande transitie. Deze bedrijven hebben immers de middelen om agrarisch ondernemers te helpen bij de transitie. Denk aan het leveren van de juiste producten, diensten, adviezen, het doorgeven van voorkeuren van consumenten en de daarbij horende prijssignalen, het transparant maken van de keten en ga zo maar door. Wij zien daarbij spanning ontstaan tussen agrarisch ondernemers die diversifiëren en een verwerkende industrie die sterk inzet op rationalisatie en lage kostprijs en daarom inzet op uniformering van de grondstoffen die zij inkoopt.

Bedrijven in de keten hebben dus een belangrijke rol in het creëren van een gunstig investeringsklimaat en verdienmodel voor de agrarisch ondernemer om deze transitie te maken. Bedrijven die hierin succesvol opereren, hebben de beste kaarten om ook in 2030 nog toeleverancier of afnemer te zijn.

Deze transitie staan ook beschreven in de studie:

“Naar een circulaire economie: factsheets milieugebruiksruimte”.

Transities vertaald naar afzonderlijke land- en tuinbouwketens

Waarmee kunnen individuele land- en tuinbouwketens hun bijdrage aan de kwaliteit van leven versterken? Om die vraag te kunnen beantwoorden beschrijven we hieronder vier perspectieven. Dat zijn het marktperspectief, de bijdrage aan de economie, de milieugebruiksruimte en de bijdrage aan kwaliteit van leven op andere aspecten.

1 Marktperspectief

Het marktperspectief voor de producten die de Nederlandse land- en tuinbouw levert, is over het algemeen neutraal tot licht positief. Bestedingen aan voeding zullen gemiddeld 2-2,5 procent per jaar groeien, vooral voortkomend uit een waardegroei. Het gemiddelde dieet van mensen in West-Europa zal in 2030 anders samengesteld zijn. De dierlijke eiwitconsumptie (zowel vlees als zuivel) ligt dan naar verwachting lager en wordt deels vervangen door plantaardige alternatieven. Daarnaast zal het veevoer in de toekomst voor een steeds groter deel bestaan uit gewassen, bijproducten en nieuwe ingrediënten zoals insecten die niet concurreren met menselijke voeding. Drijvende krachten achter deze ontwikkeling zijn **veranderingen** bij de consument, ander overheidsbeleid en de veranderende maatschappelijke opvattingen over duurzamere veehouderij. Tot slot zal het concept van **nutrient density** belangrijker worden bij de keuze van de consument. Consumenten zullen producten sterker gaan beoordelen op het gehalte aan gewenste nutriënten.

Food- en agrimarkten zijn hoofdzakelijk **local-for-local** markten (afzet binnen een straal van zo'n 800 km). Ook Nederlandse agrarische producten worden voor het grootste deel binnen de EU afgezet. Nederlandse producten vervullen verschillende functies in de verschillende afzetmarkten (zie **tabel 01**, volgende pagina).

verandering

Tabel 01

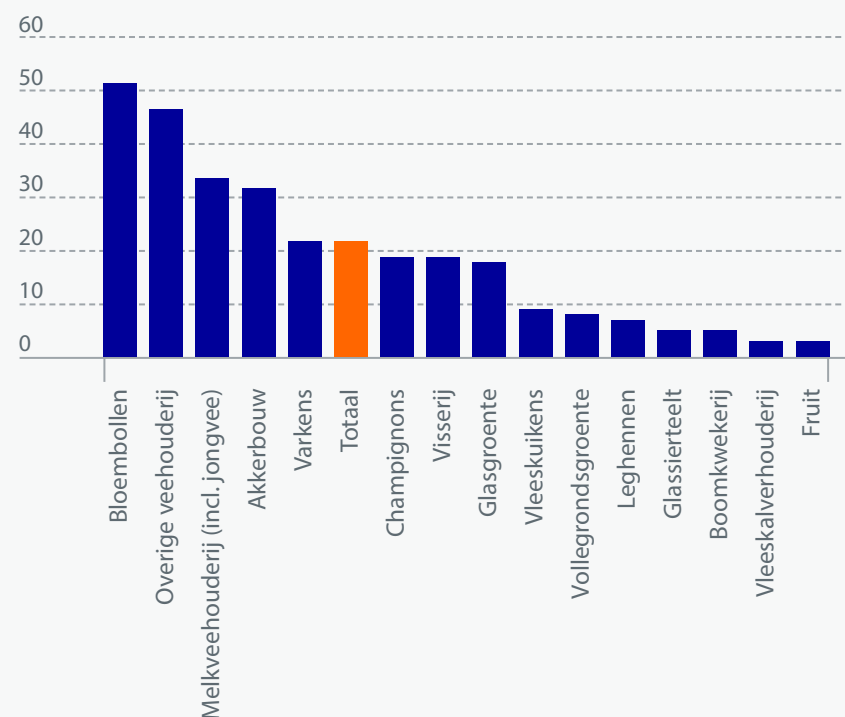
Nederlandse producten vervullen verschillende functies in de verschillende afzetmarkten

Marktsegment	EU-afzet (EUR 71,8 miljard)	Derde landen-afzet (EUR 22,7 miljard)
Hoogwaardige producten	Nederland vervult een belangrijke functie in het voorzien van zowel EU als derde landen van hoogwaardige kennisintensieve producten, gebaseerd op unieke zowel natuurlijke als door mens gecreëerde productieomstandigheden.	
Nieuwe niches	Vaak voor lokale markt (<50 km), via nieuwe korte ketens, veel 'storytelling', met gebruikmaking van bestaande infrastructuur.	Lastig te bedienen markten vanwege ontbreken marketing- en distributiekraft.
Middensegment producten	Meeste product blijft binnen een afstand van één tachograafschijf (= 800 km). Nederland is geïntegreerd in Europese aanvoerketen, levert veelal verse producten en is vaak kostprijsleider op basis van efficiënte productie en uitmuntende logistiek. Noodzaak om te blijven innoveren om concurrentie stap voor te blijven. Kansen voor productdifferentiatie, mede gefaciliteerd door digitalisering van agrarische bedrijfs- en aanvoerketen, waardoor informatie over product/productiewijze met consument kan worden gedeeld.	Afzet naar derde landen is vaak opportunistisch van aard/risicovoller, onderhevig aan potentiële handelsbelemmeringen en onderhevig aan opkomende concurrentie elders/lokaal.
Bijproducten	Bijproducten waar in Europa moeilijk markten voor te vinden zijn, en het zoeken is naar de optimale valorisatiestrategie (vierkantsverwaardiging), zowel economisch als milieutechnisch. Een voorbeeld zijn varkensoren die Nederland exporteert naar China.	Aantrekkelijke afzetmarkten waar wel wordt betaald voor dit soort product, anderzijds interessant voor lokale voedselvoorziening tegen lage kosten.

Figuur 01

Percentage derde landen export in totale export

Bron: WUR, Rabobank, 2020

De bloembollensector is bij de export het meest afhankelijk van derde landen (niet-EU-landen). Daarnaast leunen de melkveehouderij, akkerbouw en varkenshouderij bovengemiddeld op derde landen voor de afzet van hun producten. Een grotere afhankelijkheid van afzetmarkten in derde landen verhoogt de kwetsbaarheid van een sector.

Rabobank visie op export

Onze verwachting is dat tot 2030 geopolitieke ontwikkelingen en de veranderende risicoperceptie ten aanzien van import- en exportafhankelijkheid, o.a. veroorzaakt door de coronacrisis, leiden tot toenemende risico's bij export naar derde landen. Alleen met hoogwaardige producten, gebaseerd op unieke Nederlandse productieomstandigheden, heeft export naar derde landen toekomstperspectief. Vraagtekens kunnen worden gezet bij de toekomst van de afzet van midden-segmentproducten naar verder weggelegde derde landen. Zeker wanneer deze afzet opportunistisch en wisselvallig van aard is en de productie een groter beslag legt op milieugebruiksruimte in Nederland.

2 Economisch belang

De toegevoegde waarde van land- en tuinbouwketens aan de economie bedraagt EUR 51 miljard, oftewel 6,9 procent van het **Nederlandse BNP**. Hiervan komt EUR 31 miljard voor rekening van het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen. Oftewel: de Nederlandse primaire productie zelf, de toelevering aan Nederlandse land- en tuinbouw en de verwerking en afzet van in Nederland geproduceerde land- en tuinbouwproducten. De primaire productie levert EUR 11,5 miljard van deze toegevoegde waarde, oftewel een derde deel. Naast de agroketens op basis van in Nederland geproduceerde producten zijn er ook agroketens op basis van geïmporteerde grondstoffen. Deze kunnen niet los worden gezien van de op Nederlandse grondstoffen gebaseerde ketens. Dit deel van het agrocomplex realiseert een toegevoegde waarde van EUR 20 miljard. De **werkgelegenheid** in land- en tuinbouwketens bedraagt 667.000 arbeidsjaren, oftewel 7,9 procent van de nationale werkgelegenheid. Een kwart hiervan is werkzaam in de primaire land- en tuinbouw, driekwart in de toelevering, verwerking en afzet. De bijdrage aan de **handelsbalans** van de agroketens bedraagt een handelsoverschot van EUR 30,5 miljard. Dat vertegenwoordigt ruim de helft van het handelsoverschot van de totale Nederlandse economie van EUR 56,6 miljard.

bijdrage handelsbalans

Bijdrage van verschillende agroketens

De belangrijkste land- en tuinbouwketen voor de Nederlandse economie is de melkveehouderij, op afstand gevolgd door de akkerbouw en de glassierteelt. Daarna komen de glasgroente en de varkenshouderij. De overige ketens volgen daarna met een vrijwel even groot belang (maar aanzienlijk kleiner dan de eerdergenoemde sectoren) voor de economie.

De precieze bijdrage aan de economie per keten is te vinden in de studie: **"Concurrentiekracht sectoren"** die is gebaseerd op door WUR aangeleverde data. Hier geven we voor elke sector een score op de economische bijdrage. Deze score geeft een indicatie voor het gewicht van een keten in het politieke debat.

De land- en tuinbouw kent zijn eigen conjuncturele ontwikkeling. Deze staat grotendeels los van de conjuncturele cyclus in de rest van de economie. Conjunctuurbepalers zijn: klimaatcycli (zoals El Niño), seizoensinvloeden (zoals droogte/overstromingen), beleid, ziekten en plagen, voedselschandalen en wisselkoersen. Elk landbouwproduct kent zijn eigen conjunctuurcyclus vanwege onder andere verschillen in belangrijkste productieregio's, in gevoeligheid voor conjunctuurfactoren, in reactietijd op prijssignalen en in prijselasticiteit van de vraag. Vanwege de eigen conjunctuurcyclus draagt de land- en tuinbouw over het algemeen bij aan de algehele stabiliteit van een economie.

3 De milieugebruiksruimte

Meerdere factoren bepalen tezamen de productieruimte voor land- en tuinbouw in Nederland. Zoals het afnemende areaal landbouwgrond (4-5 procent daling tot 2030), toenemende beperkingen aan het gebruik ervan door nieuwe doelstellingen voor het landelijk gebied en de beschikbaarheid van arbeidskrachten. Daarnaast zijn er de **grenzen** die het milieu oplegt aan de landbouwproductie. Zoals de uitstoot van broeikasgassen, uitscheiding van nutriënten stikstof (N) en fosfaat (P) via de mest, uitstoot van stikstof via de lucht, gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen, gebruik van antibiotica, uitstoot van fijn stof, verlies van biodiversiteit en eisen aan landschapsinrichting. Een gedetailleerd overzicht van het beslag van de verschillende sectoren op de beschikbare milieugebruiksruimte staat in de studie: ["Naar een circulaire economie; factsheets milieugebruiksruimte"](#).

Wetgeving rondom de verschillende milieuthema's is op veel terreinen nog in ontwikkeling. Maar het klimaatakkoord van Parijs, het Nederlandse klimaatakkoord en de **'Sustainable Development Goals'** van de Verenigde Naties staan vast en vormen ook voor ons een leidend kader. Daarnaast is de productieruimte gebonden aan de mogelijkheden om productie te kunnen handhaven via bijvoorbeeld technologische aanpassingen binnen de veranderende milieugrenzen. Dit hangt mede af van de kosten van dergelijke aanpassingen en de waarde die een activiteit genereert. Het is daarom niet eenvoudig aan te geven welke productieomvang van land- en tuinbouw in Nederland mogelijk is, maar wel welke sector het meeste kans maakt bij een krimpende milieugebruiksruimte.

De toegevoegde waarde per productiefactor en per eenheid milieugebruiksruimte verschilt per keten.

De tuinbouwsectoren realiseren relatief de hoogste toegevoegde waarde. De akkerbouw en de veehouderijsectoren de laagste. Binnen de veehouderij scoort de varkenshouderij het zwakst. De overige veehouderijsectoren scoren alle ongeveer gelijk. De visserij concurreert vrijwel niet met de land- en tuinbouwsectoren om milieugebruiksruimte. In de huidige praktijk bestaan er schotten tussen sectoren, waardoor deze niet met elkaar **concurreren** om dezelfde milieugebruiksruimte. Zo limiteren fosfaatrechten het aantal melkkoeien en dierrechten het aantal kippen en varkens. In de studie ["Concurrentiekracht sectoren"](#) staan de exacte scores per productiefactor en per eenheid milieugebruiksruimte en hoe deze zijn berekend.

De score op de toegevoegde waarde per eenheid milieugebruiksruimte geeft een indicatie voor de huidige economische kracht van een keten om met andere ketens te kunnen concurreren om de beperkte milieugebruiksruimte als er geen schotten tussen

grenzen

concurrentie

sectoren zouden bestaan. Belangrijk is hierbij op te merken dat dit sectorgemiddeldes betreft, gebaseerd op de meest recent beschikbare cijfers (2017). Afzonderlijke bedrijven kunnen een aanzienlijk hogere of lagere toegevoegde waarde realiseren per eenheid milieugebruiksruimte. Daarnaast neemt het beslag op de milieugebruiksruimte in veel gevallen nog steeds af – bijvoorbeeld door stalvernieuwingen in de varkenshouderij als gevolg van het huisvestingsbesluit – waardoor de scores eveneens zullen veranderen.

4 Bijdrage aan kwaliteit van leven op andere aspecten

De toenemende maatschappelijke aandacht voor andere aspecten van de kwaliteit van leven – zoals bijdrage aan de energietransitie, klimaatbeleid, waterhuishouding en biodiversiteit – biedt ook aanknopingspunten voor nieuwe verdienmodellen. Samen met de eerder genoemde aspecten leidt dat tot het volgende beeld. **Zie tabel 02.**

Het toekomstperspectief van een sector hangt af van vier hier geïdentificeerde factoren:

- 1 Het marktperspectief; is en blijft er vraag naar producten uit de sector?
- 2 Het economisch belang; wat is de bijdrage van de sector aan de Nederlandse economie?
- 3 De mate van beslag op grond, arbeid en milieugebruiksruimte in verhouding tot de economische toegevoegde waarde van een sector.
- 4 De bijdrage aan kwaliteit van leven op andere aspecten.

Naar onze mening is het essentieel om alle vier factoren mee te wegen in het toekomstperspectief van een sector. **Tabel 02** geeft nadrukkelijk geen oordeel over sectoren, maar dient als hulpmiddel bij het vormen van een beeld van de feitelijke situatie van vandaag. Tegelijk laat het zien op welk gebied een sector het meest kwetsbaar is en waar dus de grootste uitdagingen liggen om perspectief te behouden.

Onderstaande **tabel 02** betreft huidige sectorgemiddelden. Marktperspectieven verschillen per marktsegment en dus per ondernemer, hetzelfde geldt voor de toegevoegde waarde per eenheid milieugebruiksruimte en voor de bijdrage aan kwaliteit van leven op andere aspecten.

Biologische land- en tuinbouw

De biologische sector draagt bij aan de kwaliteit van leven op andere aspecten doordat het voorziet in een behoefte bij consumenten die grote waarde hechten aan de specifieke aspecten van biologische productiewijze. Zoals het verbod op kunstmest, chemische gewasbeschermingsmiddelen, antibiotica en afwijkende huisvestingsnormen voor dieren. Daarnaast voert de overheid een actief **stimuleringsbeleid** voor de biologische sector. Voor de biologische land- en tuinbouw ontbreken de cijfers om een score in de tabel te bepalen. Het marktperspectief voor deze productiewijze is positief, de vraag naar biologische producten stijgt. Het economisch belang van de biologische sector is daarentegen nog klein; de totale omvang bedraagt tussen 2 en 4 procent van de productiewaarde van de totale land- en tuinbouw, afhankelijk van de sector. Cijfers over de toegevoegde waarde per eenheid milieugebruiksruimte ontbreken.

stimulering

Tabel 02

Marktperspectief, economisch belang, concurrentiekracht en bijdrage op andere aspecten van afzonderlijke sectoren				
5 = groot 1 = klein	Marktperspectief	Econo- misch belang	Toegevoegde waarde per eenheid milieuge- bruiksruimte	Bijdrage aan kwaliteit van leven op andere aspecten
Melk- en overige rundveehouderij	Groei van de markt ligt grotendeels buiten Europa, grote afhankelijkheid van derde landen bij export	5	2,5	Belangrijke bijdrage aan vormgeving platteland, potentieel grote bijdrage aan biodiversiteit, koolstofvastlegging en waterberging Belangrijke verwerker van bijproducten uit de voedingsmiddelenindustrie
Akkerbouw	Groeiend, muv uien en suikerbieten, grote afhankelijkheid van derde landen bij export	4	2,6	Belangrijke bijdrage aan vormgeving platteland, potentieel bijdrage aan biodiversiteit, koolstofvastlegging en waterberging
Glassierteelt	Licht groeiend, geringe afhankelijkheid van derde landen bij export	4	4,6	Bijdrage aan welzijn via breed assortiment producten
Glasgroente	Licht groeiend, geringe afhankelijkheid van derde landen bij export	3	4,0	Bijdrage aan gezonde voeding via breed assortiment producten
Varkens	Groei ligt buiten Europa, toenemende concurrentie, binnen Europa verschuiving naar toegevoegde waarde, middelmatige afhankelijkheid van derde landen bij export	3	1,7	Belangrijke verwerker van bijproducten uit de voedingsmiddelenindustrie
Fruit	Stabiel, verschuiving naar toegevoegde waarde fruit, geringe afhankelijkheid van derde landen bij export	2	4,2	Bijdrage aan gezonde voeding via breed assortiment producten Bijdrage aan vormgeving platteland, potentieel bijdrage aan biodiversiteit, koolstofvastlegging en waterberging
Visserij	Stabiel, middelmatige afhankelijkheid van derde landen bij export	2	5,0	Bijdrage aan gezonde voeding via breed assortiment producten
Vollegronds- groente	Licht groeiend, geringe afhankelijkheid van derde landen bij export	2	3,0	Bijdrage aan gezonde voeding via breed assortiment producten
Vlees- kalverhouderij	Stabiel, geringe afhankelijkheid van derde landen bij export	1	2,1	Draagt voor deel bij aan inkomensvorming in melkveehouderij via opwaardering kalveren

Tabel 02 (vervolg)

Marktperspectief, economisch belang, concurrentiekracht en bijdrage op andere aspecten van afzonderlijke sectoren				
5 = groot 1 = klein	Marktperspectief	Econo- misch belang	Toegevoegde waarde per eenheid milieuge- bruiksruimte	Bijdrage aan kwaliteit van leven op andere aspecten
Vleeskuikens	Groei in hoogwaardig segment, geringe afhankelijkheid van derde landen bij export	1	2,4	Belangrijke verwerker van bijproducten uit de voedingsmiddelenindustrie
Bloembollen	Licht groeiend, maar heel grote afhankelijkheid van derde landen bij export	1	3,8	Bijdrage aan welzijn via breed assortiment producten
Boomkwekerij	Groeiend, geringe afhankelijkheid van derde landen bij export	1	3,8	Bijdrage aan welzijn, toeleverancier Green Deal ambities, via breed assortiment producten
Leghennen	Licht groeiend, geringe afhankelijkheid derde landen bij export	1	2,9	Belangrijke verwerker van bijproducten uit de voedingsmiddelenindustrie

Rabobankvisie: gerichte verdeling is belangrijk

Onze visie is dat de ontwikkeling van sectoren niet volledig aan de markt kan worden overgelaten. Dat komt door de verschillen in grondgebondenheid en in bijdragen aan andere aspecten van de kwaliteit van leven die niet altijd een beloning uit de markt krijgen. Wij pleiten daarom voor een gerichte verdeling van de milieugebruiksruimte tussen sectoren. Grondgebonden sectoren maken in onze visie de meeste aanspraak op de milieugebruiksruimte. Deze productie is onlosmakelijk aan Nederland verbonden. Effecten op het milieu zijn niet tot nul terug te brengen, omdat productie in de open lucht plaatsvindt. Maar daarnaast leveren deze sectoren ook positieve nevenproducten op voor de maatschappij. Niet-grondgebonden sectoren, zoals de intensieve veehouderij en de glastuinbouw, kunnen minder aanspraak maken op de milieugebruiksruimte. Grondgebonden ‘intensieve’ sectoren (bloembollen, fruitteelt, vollegrondsgroente, boomkwekerij) kunnen daar plaatsvinden waar dat past binnen de lokale milieugebruiksruimte, inclusief de lokale beschikbaarheid van water. Dit betekent dat wij pleiten voor het handhaven van schotten tussen sectoren en tussen de land- en tuinbouw en de rest van de economie. De doelstellingen voor verlagen van de milieubelasting zullen vervolgens per sector verschillen.

Rol van de overheid

Welke rol speelt de overheid bij het bieden van marktperspectief aan de land- en tuinbouw? We zetten de belangrijkste knelpunten en kansen op een rij. Daarnaast geven we onze visie op de keuzes van de overheid.

Groeiende burgerinvloed vertaalt zich in meer overheidssturing rondom manier van produceren

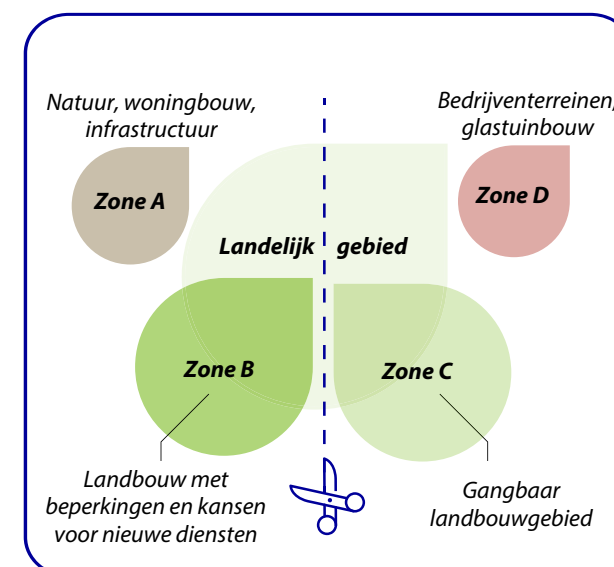
De overheid draagt onder andere bij aan de kwaliteit van leven via het verbieden van praktijken die te veel ten koste gaan van de kwaliteit van leven. De overheid laat het geluid van burgers steeds vaker meewegen in beleid voor land- en tuinbouw. Van de wens om koeien in de wei te houden, de afschaffing van nersenhouderijen tot de risico's van fijnstof en zoönosen voor gebieden met veel intensieve veehouderij. Dit vraagt om **behoedzaam** opereren van de agrarische sector, die naast de feiten ook rekening zal moeten houden met de emoties en perceptie van burgers.

Ruimtelijke ordening: wat mag waar?

De overheid heeft een grote invloed op de ruimtelijke ordening in Nederland. Van oudsher kent Nederland – naast natuur, woningbouw, infrastructuur en bedrijventerreinen – één soort landelijk gebied, bestemd voor de land- en tuinbouw. Vanwege beleidsintensiveringen rondom onder andere natuurgebieden, rivieren en steden krijgen met name agrarisch ondernemers in het landelijke gebied continu te maken met nieuwe regels. Deze kunnen bovendien per gebied verschillen. Daardoor neemt de onduidelijkheid toe over wat wel en niet mag en kan per locatie. Wij zien de volgende ontwikkelingen ontstaan:

Figuur 02

Ontstaan van twee soorten landelijk gebied

Zone A: geen landbouw mogelijk, grond is bestemd voor natuur, woningbouw, infrastructuur.

Zone B: gebieden met beperkingen aan de landbouw, maar ook kansen voor nieuwe diensten. Zoals:

- 1 **rondom natuurgebieden:** natuurinclusieve landbouw met voorrang voor behoud en ontwikkeling van natuur, veenweidegebieden waar voorkomen van bodemdaling en broeikasgasuitstoot voorop staat;
- 2 **rondom steden:** landbouw met minder overlast, aantrekkelijk voor recreatie, geen intensieve veehouderij/milieubelastende gewassen, wel ruimte voor nevenactiviteiten die inspelen op vraag uit nabijgelegen stedelijk gebied;
- 3 **rondom rivieren:** waterberging op landbouwgronden;
- 4 **waterwingebieden.**

Zone C: gangbare landbouwgebieden, plek voor land- en tuinbouw met focus op lage impact per kg/eenheid, maar wel opereren binnen milieugebruiksruimte, aantrekkelijke omgeving om in te wonen voor alle plattelandsbewoners.

Zone D: bedrijventerreinen, glastuinbouwontwikkelingsgebieden, zonneparken, 'vertical farming' en alle bedrijven uit de toelevering en verwerking, voorrang voor bedrijvigheid, aantrekkelijkheid voor wonen is geen prioriteit.

Eén van de transities die de land- en tuinbouw nu moet doormaken is het herpositioneren van bedrijven in zone B-gebieden. In deze zones nemen de beperkingen voor de land- en tuinbouw toe. Dat betekent vaak verplichte extensivering en dit bemoeilijkt de mogelijkheden voor bedrijfsontwikkeling. Bedrijven in deze gebieden krijgen een ander karakter vanwege de beperkingen in het gebied. Denk aan het omvormen tot natuur-inclusieve landbouwbedrijven. Maar niet elke agrarisch ondernemer zal zich thuis voelen in een dergelijk gebied. Daarnaast zullen landbouwgronden en gebouwen in deze gebieden een deel van hun waarde verliezen.

onduidelijkheid

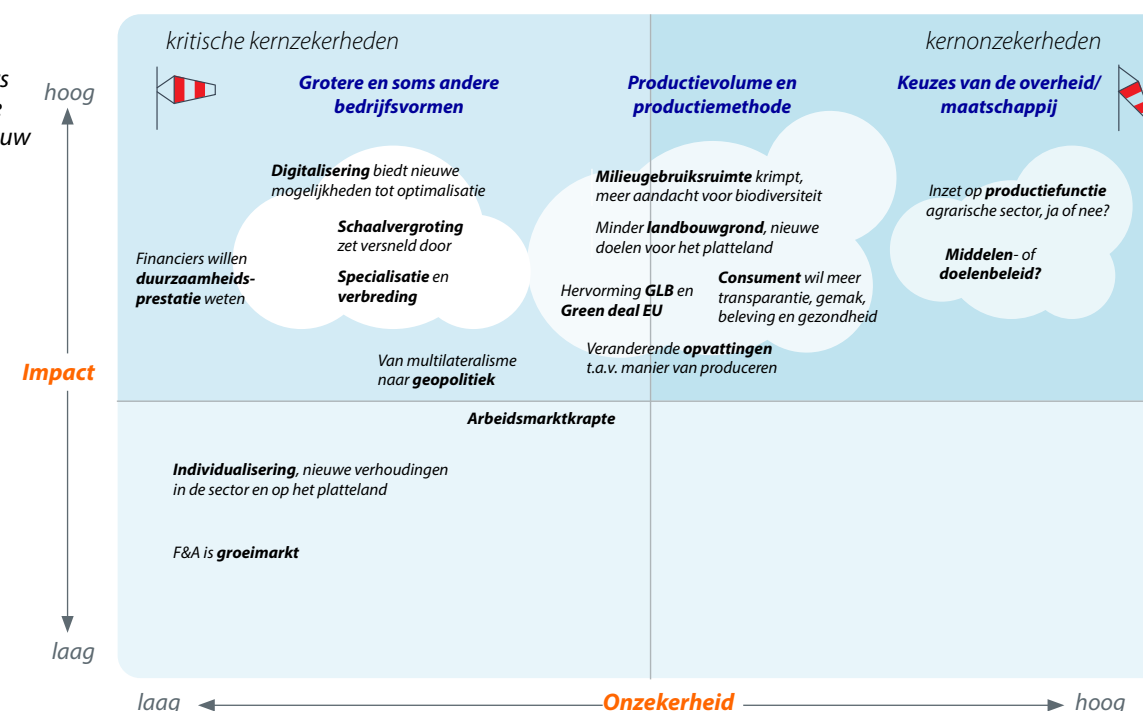
Op dit moment is er veel **onduidelijkheid** over zone B-gebieden; deze zijn namelijk niet of slechts beperkt gedefinieerd en afgebakend. Dit brengt enerzijds onzekerheid, maar biedt anderzijds ook kansen voor ondernemers. Zij kunnen op gebiedsniveau de regie nemen door voorstellen te doen voor een verantwoorde invulling die ook past bij hun bedrijfsvoering. Deze voorstellen zouden moeten ingaan op de doelstellingen waaraan men wil bijdragen en de vergoedingen die daarvoor nodig zijn. Daarmee wordt ook duidelijk welke soort en hoeveel bedrijvigheid nog past in de zone B-gebieden. Bovendien komt dan aan het licht welke verdien capaciteit landbouwgronden en gebouwen in zone B-gebieden nog hebben. Zo is een adequate compensatie uit publieke middelen voor waardedaling te bepalen. Dit zal helpen om handel in landbouwgronden en gebouwen op gang te brengen tussen ondernemers die vanwege de beperkingen uit zone B-gebieden willen verhuizen en ondernemers die in de zone B-gebieden willen blijven. Een dergelijke herverdeling zou met een grondfonds gefaciliteerd kunnen worden.

Ondernemerschap de ruimte geven, dus voorrang voor doelen in plaats van middelen

De veranderdrijvers in de land- en tuinbouw zijn in kaart gebracht, en dat levert **figuur 03** op. Zie ook de studie "[Veranderdrijvers van de Nederlandse land- en tuinbouw tot 2030](#)".

Figuur 03

Veranderdrijvers van de primaire land- en tuinbouw in beeld

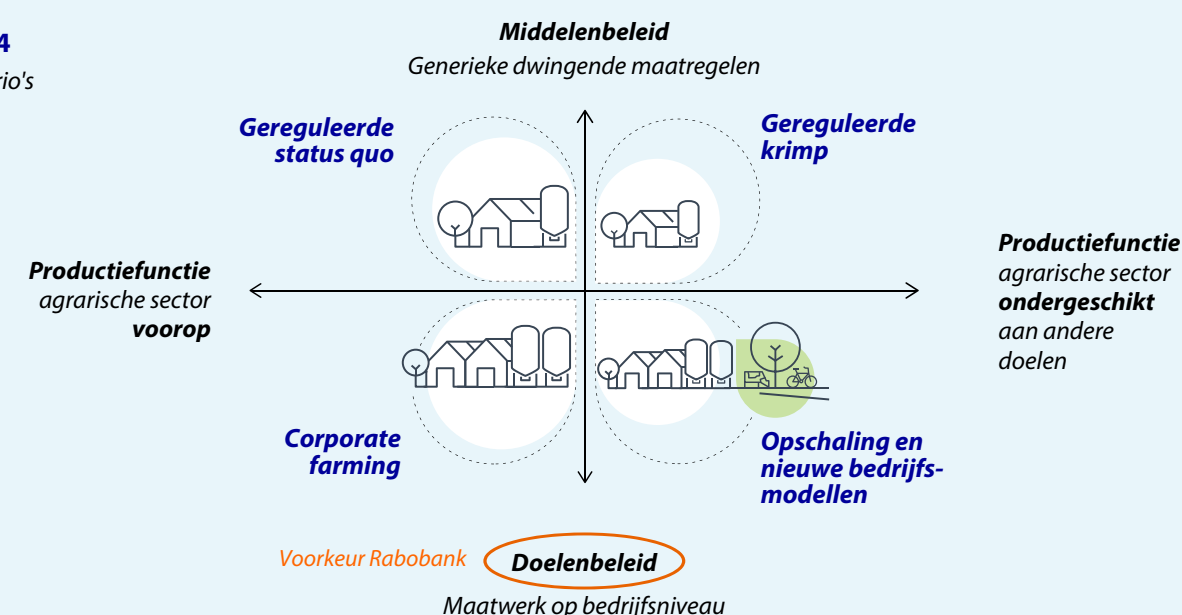

Samengevat leiden de veranderdrijvers naar grotere en soms andere bedrijfsvormen, zal het productievolume waarschijnlijk moeten krimpen en zullen productiemethodes voor een deel moeten veranderen. Daarnaast zijn twee kernonzekerheden geïdentificeerd. De eerste betreft de inzet van de overheid op behoud van de agrarische productiefunctie, of deze functie ondergeschikt maken aan andere doelen. De keuze heeft waarschijnlijk vooral invloed op het volume van land- en tuinbouwproductie dat in Nederland mogelijk zal zijn. De tweede onzekerheid – voortzetting van het huidige 'middelenbeleid' of geleidelijk overstappen op een 'doelenbeleid' – heeft invloed op de manier waarop de milieugebruiksruimte kan worden benut. Deze kernonzekerheden staan aan de basis van **toekomstscenario's** die verder zijn uitgewerkt in "[Toekomstscenario's Nederlandse land- en tuinbouw 2030](#)". Deze twee onzekerheden leiden tot vier scenario's die in **figuur 04** staan weergegeven.

scenario's

Figuur 04

Vier scenario's

- 1 De **'gereguleerde status quo'** is min of meer een autonome voortzetting van het huidige overheidsbeleid en gelijkblijvende doelstellingen met betrekking tot de milieugebruiksruimte. Dit scenario zal gepaard gaan met 10 procent krimp van veehouderij en 5 procent van het areaal landbouwgrond. De relatie van de land- en tuinbouw met de consument en maatschappij verbetert niet substantieel.
- 2 In het scenario van **'gereguleerde krimp'** gaan we ervan uit dat de overheid natuur-, klimaat- en milieudoelen een veel zwaarder gewicht gaat geven en dit afdwingt in ge- en verboden (o.a. quota). Dat zal ten koste gaan van de omvang van de veehouderij (krimp tussen 10 en 25 procent), het landbouwareaal (krimp tussen 10 en 15 procent) en de economische bijdrage die de agrarische sector levert in de vorm van land- en tuinbouwproducten. Veranderend consumentengedrag biedt wel kansen voor nieuwe verdienmodellen, onder andere via korte ketens. De overheid probeert eveneens de consumptie te sturen in de richting van een gezonder en duurzamer dieet met bijvoorbeeld vet- en suikeraccijnzen. Consumenten gaan bewuster consumeren en zijn meer bezig met de herkomst, productiewijze en voetafdruk van het voedsel.
- 3 Het scenario van **'corporate farming'** veronderstelt een versnelde schaalvergroting. De gemiddelde bedrijfsgrootte verdrievoudt vermoedelijk tot 2030. De aanjager achter deze schaalvergroting is de economische drijver van efficiëntie en de faciliterende rol van de overheid. De overheid formuleert op het individuele bedrijf toegesneden doelstellingen, die via diverse methodieken worden gemonitord. Dat stimuleert bij veel ondernemers innovatie en vernieuwing, waardoor nieuwe bedrijfsmodellen ontstaan die leunen op schaalvoordelen, kennis, technologie en managementvaardigheden. De omvang van de land- en tuinbouwproductie kan groter uitvallen dan in het scenario van 'gereguleerde status quo', omdat maatwerk in beleid meer mogelijkheden biedt om te voldoen aan gestelde gelijkblijvende randvoorwaarden. De grootschaligheid en moderniteit van de bedrijven zorgt voor een andere verbinding met consument en maatschappij, veelal online. De prijsvorming vindt plaats zoals we vandaag de dag gewend zijn: op de open (mondiale) marktplaats.
- 4 Het scenario van **'opschaling en nieuwe bedrijfsmodellen'** gaat uit van een tweedeling in bedrijfstypologieën. Aan de ene kant ontstaan grootschalige bedrijven, en aan de andere kant groeien compleet nieuwe bedrijfsmodellen die onder andere worden ingevuld door startups van buiten de sector. De nieuwe bedrijfsmodellen maken gebruik van het nieuwe kader dat de overheid heeft geschapen voor verdiensten uit bijdragen aan onder andere klimaat-, biodiversiteits-, landschaps-, waterhuishoudingsdoelen. De nieuwe ondernemers zijn in staat om circa 40 procent van het inkomen te genereren uit groene diensten. Voor de overige bedrijven zal dit maximaal 10 procent bedragen. Deze inkomsten uit het realiseren van bijvoorbeeld biodiversiteits-, water-, klimaat- en/of landschapsdoelen komen van de overheid en uit de markt. Ook in dit geval wordt dit via de weg van maatwerk en metingen van prestaties gerealiseerd.

Rabobankvisie op overheidskeuzes Middelenbeleid versus doelenbeleid

Rabobank meent dat het huidige middelenbeleid met generieke dwingende maatregelen in Nederland tegen zijn grenzen aanloopt. Daarom zijn de scenario's 'gereguleerde status quo' en 'gereguleerde krimp' het minst gewenst. Het laaghangende fruit is al geplukt, de volgende verduurzamingslag vereist meer maatwerk. Generieke middelen zijn onvoldoende effectief en niet meer de meest optimale oplossing voor verdere verduurzaming. Onze zorg is dat voortgaan op de weg van een generiek middelenbeleid leidt tot een sector die 'doodgereguleerd' wordt. Daarin is geen ruimte voor ondernemerschap, ontbreekt innovatie en verliezen bedrijven snel concurrentiekracht. Een ander beleid is daarom nodig. Een beleid dat doelstellingen formuleert, toegesneden op ondernemers en hun bedrijf. Ondernemers kunnen dan met maatwerk doelen realiseren en via metingen laten zien dat ze voldoen aan het beleid. Digitalisering van de land- en tuinbouw zal deze ontwikkeling mede mogelijk maken. De onzekerheden hierbij zijn:

- 1 Heeft de Nederlandse overheid voldoende vertrouwen in de wils- en daadkracht van de sector, zodat de sector zelfstandig deze omslag kan gaan maken?
- 2 Werkt een doelenbeleid, waarbij meer verantwoordelijkheid bij ondernemers wordt gelegd, als een sector dicht tegen de grenzen van het milieu aanzit?
- 3 Zal de EU – bijvoorbeeld met de EU-taxonomie – deze ontwikkeling faciliteren? Veel lidstaten staan nog maar aan het begin van de verduurzaming van hun agrarische sector met een middelenbeleid.

Rabobankvisie op overheidskeuzes Agrarische productiefunctie versus andere doelen/functies

Welke milieugebruiksruimte is beschikbaar voor land- en tuinbouwproductie? Dat is een afweging tussen economisch belang en doelstellingen met betrekking tot het milieu, natuur, klimaat en biodiversiteit. Deze afweging wordt gemaakt in het politieke debat, waaraan de sector ook deelneemt. Rabobank verwacht dat politiek en maatschappij steeds vaker zullen kiezen voor andere functies die uiteindelijk ten koste gaan van de agrarische productiefunctie. Onze zorg is dat er geen of onvoldoende afweging is van kosten en baten van een dergelijke keuze en dat de inkomsten uit de markt voor het bijdragen aan andere functies worden overschat. Daarnaast is de zorg dat de overheid doorgaans een kortetermijnvisie hanteert; gebouwen moeten in dertig jaar worden afgeschreven maar de overheid kijkt vaak niet meer dan vijf jaar vooruit. Er liggen kansen voor de sector om de regie van het debat naar zich toe te trekken. Bijvoorbeeld door te komen met werkbare voorstellen om invulling te geven aan nieuwe verdien-/vergoedingsmodellen voor het leveren van deze andere functies. De overheid, politiek en maatschappij moeten vervolgens zorgen voor een juiste vergoeding voor de geleverde diensten. De inkomsten uit deze nieuwe verdien-/vergoedingsmodellen kunnen dan de dalende inkomsten uit landbouwproductie (deels) compenseren.

Rol van agrarisch ondernemers

Hoe kunnen agrarisch ondernemers inspelen op transitie in de sector en veranderingen in het overheidsbeleid? We zetten de zes belangrijkste manieren op een rij waarop ze hun bedrijf in de toekomst kunnen vormgeven. Wij verwachten dat de sector regisseur kan blijven van de eigen toekomst via een proactieve houding en door open te staan voor vernieuwing en voor de ander.

1 Transparantie is de norm

Een sector die de kwaliteit van leven vergroot is proactief in transparantie. Zowel richting marktpartijen (de keten, financiers), de omgeving (buren/samenleving – **license to produce**) als overheid (voldoen aan wetgeving). Zo maakt de sector de bijdrage aan kwaliteit van leven inzichtelijk. Vaak zal de transparantie een integraal onderdeel zijn van het verdienmodel van de ondernemer. Gegevens als de score op carbon footprint, Open Bodemindex, antibioticagebruik, milieulast gewasbescherming en stikstofuitstoot moeten met een druk op de knop beschikbaar zijn. Ook vormen ze standaard onderdeel in de communicatie met derden en richting consument.

true pricing

Een toenemende transparantie draagt naar onze overtuiging bij aan **true pricing** van kosten, doordat werkelijke kosten inzichtelijk gemaakt worden.

2 Ketenrelaties worden vaster

Langdurige samenwerkingsverbanden vervangen ad-hocrelaties, het aandeel vrije handel neemt af. Om extra waarde te kunnen toevoegen aan agrarische producten is intensievere samenwerking in de keten vereist. Belangrijk voor het krijgen van een vergoeding voor maatregelen tijdens de groei van dieren en van de teelt – die de waarde van het product verderop in de keten verhogen – zijn afspraken over de verdeling van de gecreëerde waarde. Dit vergt een vorm van **structurele samenwerking**. Ook zijn afspraken nodig voor maatregelen die kosten verlagen in de keten en de verdeling van deze kostenbesparingen. Het kiezen van een keten die past bij de agrarisch ondernemer en zijn onderneming – meestal meerdere ketens om risico's te spreiden – zal een belangrijker vraagstuk worden.

structurele samenwerking

schaal-
voordelen

3 Organisatievormen/bedrijfsmodellen veranderen

Het traditionele gezinsbedrijf – met een echtpaar of één bedrijfshoofd, die het overgrote deel van de arbeid en het kapitaal levert – dat zich volledig heeft toegelegd op de productie van land- en tuinbouwproducten, krijgt meer gezelschap van andere bedrijfsvormen. In de eerste plaats zal (versnelde) schaalvergroting leiden tot het ontstaan van aanzienlijk grotere bedrijfsverbanden. Daarbij worden management en exploitatie deels gescheiden en is specialistische kennis aanwezig m.b.t. bijvoorbeeld technologie, agronomie, assortiment, markt en inkoop. Naast autonome groei van het bedrijf zijn er drie organisatievormen om **schaalvoordelen** te realiseren in een bedrijfsmodel:

- 1 **De landbouwcorporate:** zelf groeien via overnames van en fusies met andere bedrijven.
- 2 **Het ondernemende collectief:** gerichte samenwerking, waarbij kleinere bedrijven hun bedrijfsmiddelen bundelen.
- 3 **De ketenregisseur:** in een soort franchiseorganisatie, waar een franchisegever schaalvoordelen (inkoop, productontwikkeling, innovatie, verkoop, etc.) realiseert en deze inzet voor de franchisenemers (de agrarische ondernemers). Diverse verwerkende coöperaties pakken de regie over de keten op in de vorm van kwaliteitsvoorschriften en ook in de vorm van volumevoorschriften (aanvoerquota). Maar ook niet-coöperatieve afzetorganisaties zijn op dit vlak actief.

Daarnaast vraagt het voeren van regie op sectorniveau om samenwerking met andere ondernemers wanneer thema's het bedrijf overstijgen. Vooruitdenkende ondernemers zullen elkaar proactief opzoeken en gezamenlijk stappen zetten om zo veel mogelijk de regie te houden of te krijgen over de eigen toekomst.

variëteit

4 Verdienmodellen worden gekoppeld aan competenties

We verwachten dat er meer **variëteit** ontstaat in activiteiten op het bedrijf. Deze hangen samen met marktkansen om kwaliteit van leven van consumenten te vergroten en daarvoor verdienenmodellen te ontwikkelen. Agrarisch ondernemers kennen drie soorten verdienenmodellen, waarbij het best passende soort afhangt van de beschikbare competenties:

- 1 **De productspecialist:** toelagen op zo efficiënt mogelijk produceren en alle andere activiteiten uitbesteden.
- 2 **De zelfverwaarder:** naast produceren actiever worden in de verwaarding van producten, met een eigen productconcept, huisverkoop en/of zelf relaties ontwikkelen met afnemers zoals retail en/of online verkoop.
- 3 **De verbreder:** Verbreding naar activiteiten buiten de land- en tuinbouw, bijvoorbeeld op het gebied van natuurontwikkeling, CO₂-opslag in de bodem, waterbeheer, productie van duurzame energie, toerisme of een zorgboerderij.

externe
financiers

5 Grond en kapitaal

De financiering van de groei van het agrarisch bedrijf verandert. Steeds meer externe financiers zullen toetreden tot deze sector. Bijvoorbeeld via financiering van grond die in erfpacht wordt uitgegeven, of via directe participatie in het eigen vermogen van bedrijven. Familieleden die deelnemen in het bedrijf van de opvolger is eveneens een vorm van participatie. Exploitatie en eigendom van grond en bedrijfsmiddelen worden daardoor in toenemende mate van elkaar **gescheiden**. Dit vergt extra aandacht voor instandhouding van de kwaliteit van met name grond, om de kortetermijnbelangen van de gebruiker en de langetermijnbelangen van de eigenaar met elkaar te verenigen.

competentie

6 Externe oriëntatie neemt toe

Over het algemeen is de ervaring bij Rabobank dat ondernemers met de best ontwikkelde externe oriëntatie het meest succesvol zijn. Deze externe oriëntatie omvat naast markt en techniek ook de afzetketen, ecologie, maatschappij, buurt, grond- en financieringsmarkt. Agrarisch ondernemers moeten daarom hun ondernemerscompetentie "**externe oriëntatie**" verder ontwikkelen. Hierbij hoort ook dat ondernemers proactief, meer en misschien ook anders in gesprek gaan met de maatschappij. Zo kunnen ze draagvlak voor de agrarische sector in Nederland behouden.

Rol van Rabobank

Rabobank gelooft in een land- en tuinbouw die bijdraagt aan de kwaliteit van leven in Nederland en daarbuiten. We faciliteren klanten die in staat zijn om in de komende jaren de zes transities door te maken. Via deze vier acties maken we ons sterk voor een toekomstbestendige sector.

1 Dialoog faciliteren

Wij faciliteren de dialoog tussen de agrarische sector en de rest van de maatschappij. Daarmee willen we een bijdragen leveren aan meer wederzijds begrip en de gebiedsgerichte aanpak van bedrijfsoverstijgende uitdagingen ondersteunen. Dit doen wij met als doel voldoende ruimte te behouden voor levensvatbare land- en tuinbouwketens. Daarnaast vinden we het belangrijk dat de sector zelf de regie houdt over het vormgeven van de eigen toekomst.

Onze coöperatieve identiteit helpt ons bij het faciliteren van de dialoog. We zetten daarvoor in op betrokken leden vanuit de volle breedte van de samenleving. Hiervoor zetten we ons coöperatieve netwerk actief in om de uitdagingen van morgen samen te helpen oplossen. Ook programma's als Food Forward werken verbindend en verhogen het draagvlak. De opzet kan wisselen, soms landelijk, soms regionaal, soms sectoraal. De context van de uitdaging bepaalt onze aanpak.

Zo dragen wij bij aan de gebiedsgerichte aanpak voor bedrijfsoverstijgende uitdagingen (**transitie 3**), het rijp maken van de geesten onder zowel burgers, consumenten als ondernemers voor kringlooplandbouw (**transitie 2**) en inspiratie bieden voor vraaggestuurde ketens (**transitie 1**).

2 Zichtbaarheid duurzaamheidsprestaties van onze klanten vergroten

Wet- en regelgeving en maatschappelijke eisen zullen ertoe leiden dat milieuprestaties steeds inzichtelijker worden. Rabobank is hier een voorstander van. Een goed en transparant inzicht in accurate gegevens zijn voorwaarde voor een zuivere dialoog, een juiste focus en passende oplossingen voor duurzame verdienmodellen. Voorbeelden zijn: de biodiversiteitsmonitor, de Open Bodemindex en footprinttooling ten behoeve van tuinbouwsectoren. In onze eigen organisatie werken wij met duurzaamheidsratings van onze klanten, gebaseerd op onze duurzaamheidsmatrix, om de duurzaamheidsprestatie van onze portefeuille te monitoren.

Zo dragen wij bij aan het **vergroten van inzicht in de prestaties** van individuele ondernemers om te komen tot betere prestaties (**transitie 6**) en aan ontwikkeling van tools om vooruitgang op het gebied van kringlooplandbouw (**transitie 2**) te monitoren. Tegelijk bieden instrumenten die prestaties inzichtelijk maken de basis voor verdienmodellen in vraaggestuurde ketens (**transitie 1**).

3 Opkomen voor een toekomstbestendige land- en tuinbouwsector

Wij nemen onze verantwoordelijkheid naar de politiek, brancheorganisaties en de sector als adviseur, kennisdeler en **sparring partner**. Wij zetten ons in voor het verruimen van de toepassing van nieuwe veredelingstechnieken, met in achtneming van een goede afweging van voor- en nadelen. Ook maken we ons sterk voor doel- in plaats van middelvoorschriften en voor een goed begrip van het economische en maatschappelijke belang van een vitale land- en tuinbouw voor de Nederlandse samenleving. Wij stellen daartoe onze kennis beschikbaar, faciliteren de dialoog en nemen deel in overleggen waar de optimale vormgeving van beleid wordt besproken. Daarbij geven wij inzicht in de impact van maatregelen en doen wij suggesties voor maximale efficiëntie en effectiviteit. Wij nemen deze verantwoordelijkheid in het belang van de land- en tuinbouw, onze klanten, onze leden en de samenleving.

Zo dragen wij bij aan een **evenwichtiger positie** van de agrarisch ondernemer in de debatten waarin afweging moet worden gemaakt tussen de productiefunctie van de land- en tuinbouw en andere functies van het platteland. Overigens geldt hier dat behoud van productie voor ons geen doel op zich is. Een vitaal en leefbaar platteland vereist soms aanpassing van de functie. Dit raakt alle **zes transities**.

4 Passende financiële dienstverlening leveren die transities mogelijk maken

Wij bieden agrarisch ondernemers passende financiële dienstverlening. Zo nodig ontwikkelen we **nieuwe instrumenten** om de transities mogelijk te maken. Voor bedrijven die niet in staat zijn om de transities te maken, of niet de intentie hebben, zal het financieringsbeleid gericht zijn op het faciliteren van de uittredingsperiode. Dit leidt tot de volgende acties op sectorniveau:

- 1 Wij zullen deze visie vertalen naar **visies per sector** met daarin bedrijfsspecifieke, gebied- en sectorspecifieke aandachtspunten voor het financieringsbeleid.
- 2 Wij zullen **actief** deelnemen in gebiedsgerichte processen, zoals herverkaveling in zone B-gebieden of deelname in een grondfonds, al naar gelang de behoefte in de regio.
- 3 Wij stimuleren **verduurzaming** als integraal onderdeel van ons financieringsbeleid waaronder ook groenfinancieringen op basis van funding zowel overheid als impact investors.

- 4 Wij ontwikkelen **financieringsoplossingen** om bestaande of nog te ontwikkelen modellen voor circulaire land- en tuinbouw mogelijk te maken. We zijn bereid een deel van het innovatierisico voor onze rekening te nemen.
- 5 Wij ontwikkelen samen met onze klanten **verdienmodellen** voor CO₂-opslag.
- 6 Wij ontwikkelen **financierings- en servicemodellen** zoals pay-per-use voor precisielandbouw, robotisering, kunstmatige intelligentie etc. zodat onze klanten makkelijker over deze technologieën kunnen beschikken.
- 7 Wij investeren in **risicokapitaal** voor duurzame innovatie.
- 8 Wij vragen een actieve bijdrage van de overheid aan het oplossen van de **fiscale problemen** bij staking.
- 9 Wij ontwikkelen financiële diensten voor een **warmer sanering** van de sectoren die door de overheid worden gesaneerd, zoals de veehouderij in veenweidegebieden, varkenshouderij rondom bebouwde gebieden en glastuinbouw in reconstructiegebieden. Dit stelt onze klanten in staat het opgebouwde kapitaal veilig te stellen voor de toekomst, passend bij het gewenste (alternatieve) bestedingsdoel.

En de volgende nieuwe acties op individueel klantniveau:

- 1 Wij zullen op maat gemaakte producten ontwikkelen die de toepassing van **innovatieve technologieën** voor verduurzaming van de bedrijfsvoering in de landbouw versnellen. Speciale aandacht gaat hierbij uit naar de Regeling Ammoniak en Veehouderij.
- 2 Wij ontwikkelen passende **financieringsoplossingen** voor snel opschalende bedrijven en voor veranderende verdienmodellen.
- 3 Wij intensiveren de **advisering** en begeleiding van stoppers om hen nieuw perspectief te bieden (ervencoaches, omscholing, baan-baan begeleiding).

Zo dragen wij bij aan kringlooplandbouw (**transitie 2**), aan het vervangen van fossiele brandstoffen door duurzame energie en het vastleggen van CO₂ (**transitie 4**) en aan een grotere inzet van precisietechnologie en robotisering (**transitie 5**).

Rabobank en land- en tuinbouw

Nederland is toonaangevend in de landbouw- en voedselsector. De Rabobank heeft vanuit haar agrarische oorsprong aan deze positie bijgedragen en wil ook in de toekomst een relevante en duurzame bijdrage leveren aan de wereldwijde food- en agrisector. Het doel is de beschikbaarheid van voedsel te vergroten, de toegang tot voedsel te verbeteren, gezonde voeding te stimuleren en de stabiliteit van de voedselindustrie te vergroten.

Rabobank wil een prominente rol in het maatschappelijk debat spelen rond het brede voedselvraagstuk en daarmee producenten en consumenten, boeren en burgers met elkaar verbinden. We zijn absolute marktleider in de agrarische sector in Nederland en onze grote kennis en onze uitgebreide netwerken in de internationaal toonaangevende Nederlandse food- en agrisector vormen de wortels van de Rabobank. Kenmerkend voor onze relatie met de Nederlandse land- en tuinbouw is:

- 1 Wij geloven in land- en tuinbouw die bijdraagt aan de kwaliteit van leven in Nederland en daarbuiten. Wij blijven toegewijd aan deze sector in de toekomst, net als in de afgelopen 125 jaar.¹
- 2 We helpen onze klanten bij het aanpassen van hun bedrijf aan veranderende omstandigheden en vernieuwde inzichten met het oog op het toekomstbestendig houden van hun bedrijf voor volgende generaties in een uitdagende omgeving.
- 3 Wij doen dit met (1) **financiële diensten** toegesneden op de agrarische sector en ketens, (2) **kennis** inclusief training en ondersteuning bij het inschatten van de toekomst en (3) **netwerken** voor agrarische ondernemers onderling en door bruggen te slaan naar derden, zoals burgers en wetenschap.
- 4 Wij leveren een bijdrage aan innovatie, het onderzoeken van sectorbrede problematieken en het verkennen van nieuwe perspectieven voor agrarisch ondernemers. Dat doen we met onder andere innovatieleningen, innovatiefondsen, bijdragen in publiekprivate samenwerkingen, studies naar toekomstige marktontwikkelingen en toekomstige verdienmodellen.
- 5 Wij nemen onze verantwoordelijkheid naar politiek, brancheorganisaties en sector als adviseur, kennisdeler en **sparring partner**.
- 6 Tot slot zijn wij een coöperatieve bank, middenin de samenleving. Samen met klanten, leden en stakeholders (zowel binnen als buiten de agrarische sector) zetten we ons in voor een sterkere leefomgeving en voor de grote maatschappelijke uitdagingen van nu.

¹ Het geloof in de agrarische sector in Nederland is mede gebaseerd op het feit dat de Nederlandse land- en tuinbouw tot één van de meest dynamische land- en tuinbouwsectoren in Europa behoort. Bedrijven zowel in de primaire sector als in de Nederlandse toeleverende en verwerkende industrie behoren tot de leidende bedrijven in Europa. [Zie studie "Historie van de Nederlandse land- en tuinbouw"](#).

Over deze visie

Deze visie kwam tot stand in opdracht van en onder begeleiding van Wiebe Draijer, Dirk Duijzer, Carin van Huët, Bas Rüter, Gilles Boumeester, Alain Cracau, Bart IJntema, Imke de Boer (WUR), Jack van der Vorst (WUR), Arne Bac en Harry Smit.

Vele collega's leverden input in meerdere stadia van de totstandkoming van deze visie. Dit waren sectorspecialisten van Sectormanagement Food & Agri Nederland, Nederlandse analisten van RaboResearch Food & Agribusiness en de regionale Food en Agri directeuren. Daarnaast is feedback op eerdere concepten opgehaald bij Krijn Poppe (WUR), Harry Paul (ex LNV), Ruud Huirne (Rabobank Nederland) en Barbara Baarsma (Rabobank Amsterdam). Er zijn ook sessies georganiseerd met leden van de lokale ledenraden en de raden van commissarissen, waarin zij feedback gaven die leidde tot deze visie.

De WUR heeft gedetailleerde data aangeleverd over toegevoegde waarde, werkgelegenheid en handelsbalans per subsector. Daarnaast is via interviews inhoudelijke kennis opgehaald over de Nederlandse milieugebruiksruimte bij meerdere inhoudsexperts van de WUR.

De auteurs,

Arne Bac en Harry Smit

